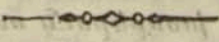

սանել, ապագայն՝ թէեւ շատ տարիներ շրջած լինին՝ անշուշտ կարողանայ տեսնել՝ չափել՝ կշռել եւ դատել, թէպէտ ներկայն եւս գործքը շատ լաւ եւ աւելի մօտիկ կարող է տեսնել՝ երէ կրէ՛տ եւ հակառակս թե՛մք մոլորութիւն չէ:

Արգ մասնաւորելով մեր տեսութիւնը եւ դարձուցանելով խօսքը Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ եւ Ազգի վերայ, սոցա հարազատ՝ հաւատարիմ՝ եւ անձնանրէք որդիքը պէտք է հետեւին եւ ջանան Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ եւ Ազգի առհասարակ ամեն կարգի եւ աստիճանի սնդամոց՝ մանաւանդ եկեղեցական պաշտօնէից նկատմամբ ձգտել միշտ ի բարին եւ յարժանաւորն, եւ արժանաւորաց յարգը ճանաչելով եւ պաշտելով՝ ամենեցուն բարի նախանձ եւ գրգռիւ տալ: Ընդհակառակն պէտք է յռախէն եւ անարժանէն եւս զգուշանալ, այնպէս որ յռախն եւ անարժանը ով որ գործէ եւ ուր լինի՝ միշտ անարգուի եւ հալածուի:

Առ այժմ՝ այսչափը բաւական թող լինի:

Վ. Ե. Մ.

ՆԻԿՈՒ ԵՊԻՍԿՈՍՈՍ

ԵՒ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

ԳՐԸՅԻՆ ՀԱՅԿԱՐԱՆՅ ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ Ի ԿԱԹՈՒԼԻԿՈՒԹՅՈՒՆ.

Հռովմէական կաթողիկոսութեան մեր ազգին մէջ մտնելուն պատմութիւնը Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ պատմութեան հետաքրքրական եւ միանգամայն մեծապէս ցաւալի մասերէն մէկն է. նորա եւս մի մասն է Աեհաստանի Հայոց ի կաթողիկոսութիւն դառնալուն ողբերգական տեսարանը, որ գրեթէ երկու հարիւր յիսուն տարի յառաջ Ելզով (Ղէմպէրի) քաղաքին մէջ կատարուեցաւ՝ գլխաւորապէս Նիկոլ անունով անարժան եպիսկոպոսին բանեցուցած հնարքներովն ու հանած հալածանքներովը. տեսարան՝ որ արժանի էր անմոռանալի մնալ որ եւ իցէ ազգասէր Հայկազին, եւս առաւել Աեհաստանի նուագեալ Հայոց, աչքին առաջը:

Նիկոլի հալածանաց պատմութիւնը արդէն հրատարակուած էր երեք համառօտ յօդուածներով Մառէայ Աղաւնի օրագրոյն մէջ ի Փարիզ յամին 1857: Այն յօդուածները յարմար դատել էր ժամանակիս հանգամանացը Պօլոյ Մանչըն-ձէ լրագիրը, եւ տաճկերէն թարգմանութեամբ հրատարակելով իւր էջերուն մէջ՝ ջանացել էր քաջալերել Տաճկաստանի հռովմէական Հայոց այն մասը՝ որ Նիկոլի հետ ոչ սակաւ նմանու-

Թիւն ունեցող առաջնորդի մի ձեռքէն փախչիլ ազատիլ ցանկալով, իւրեանց երեսը դէպի ազգային արեւելեան մայր եկեղեցին դարձուցած էին: Մեք Մանգուժէին գոյլելի նպատակին վերայ այս եւս աւելցնել արժան համարելով որ նոյն խի Ղեհաստանի մէջ մնացած, եւս եւ Ռուսաստանի այլ եւ այլ կողմերը գտնուած Հայ կաթողիկոսները հասկանան կամ գոնէ ջմուռանան թէ իւրեանց նախնիքը ինչ կերպով օտարացել են իւրեանց հայրենի եկեղեցիէն, — նոյն յօդուածներն նորէն աչքէ անցընելով առանձին հրատարակեմք:

Նիկիոյի պատմութեան գրեթէ մի միայն աղբիւր ունիմք Վաւրիժեցի Առաքել արքիւնական Վարդապետին պատմագիրքը որոյ խօսքերը քաղած է իւր պատմութեանը մէջ նաեւ Հայրն Միքայէլ Չամչեան Առաքելի բարեօրոտ եւ երկիւղած հետաքրքիր եւ ողջամիտ բնաւորութիւնը հանդերձ ճշմարտախօս եւ կարգաբան ոճով ամենայն հաւատարմութեան արժանի արած է իւր պատմած անցքերը: մանաւանդ որ ժամանակակից լինելով այն անցքերուն, եւ շատ բանի անձամբ ականատես, գեղեցիկ պարզմտութեամբ մի առ մի կպտտմէ ազգիս այն ժամակի խեղճութիւններն: Նորա պատմագիրքը ինչպէս յայտնի է ապագրած է երեսանցի Ոսկան վարդապետը յԱմբաստերգամ 1669 ին*):

Նիկիոյի համառօտ կենսագրութիւնը կայ նաեւ Ղեհերէն լեզուով հրատարակուած պատուական գրքի մէջ, որոյ վերնագիրն է Վարք հռչակաւոր Հայոց Ղեհաստանի, եւ տպուած է Նլվով քաղաքը 1856 ին: Հեղինակն է Հայազգի Ռոմիւնիկեան Սագովի քահանայն Պարոնջ (այս ինքն Պարոնեանց), որոյ ուշ արթնացած ազգասիրութիւնը անտարակոյս յաղթուելով իւր Հռովմէական գաղափարներէն, չէ կարողացել ազատ մնալ անաչառութենէ եւ կողմնասիրութենէ, մանաւանդ իւր աշխատութեանը կրօնական մասերուն մէջ:

Վայ նաեւ գրքոյի մի այս վերնագրով Միջնադէպ Հայոց ազգի պատմութեանէն, Նիկիոյ կամ Հայոց կրած տարաբաղդութիւնը Ղեհաստանի մէջ, արպեալ ի Փետրուարի 1864 ին: եւ հեղինակն է կեղծ անունով — Էրջը Էմանաստեղ մէկը: Գրքուկին մէջ իրաւոր բառական սուր եւ խօրազնին դատողութիւնը կան Նիկիոյ գործոցն ու նորա ժամանակի գէտքերուն վերայ միայն ցանկալի էր որ մէջի պատմական ճշմարտութիւններն այնքան զարգարուած չլինէին աւելորդ պարագաներով եւ բանաստեղծական զուարճաբանութիւններով, որ հարկաւ վնաս կրերեն որ եւ իցէ պատմական գրուածոց, եւ պատմագրին խօսքերուն տուգութիւ-

(*) Տպեալ օրինակը Մայր Աթոռոյս մատենադարանի ընտիր մի ձեռագրի հետ բողոքատել տալով բարեհամբաւ Ազգայիններէս մի եռան-

զուն Հայկազուն պատրաստ է կրկին տպել ի Ս. Պ. բուրգ, և բառական պարբերական և հետաքրքրական յաւելուածներ կան նոր տպուելիքին մէջ. — զուցէ այս տարի յաջողի ի լըյս տալ

նը երկրայելի կաննն ընթերցողաց. եւս առաւել ցանկալի էր որ Չամչեանի պատմութենէն զատ ուրիշ աղբիւրներ ունեցած լինէր ձեռքը՝ մանաւանդ Առաքելի պատմագիրքը:

Ա.

Մեր ազգիս անիշխանութեան ժամանակին ցաւալի պատմութեան մէջ աւելի եւս աղետալի միանգամայն եւ հետաքրքրական են այն գէպքերը՝ որովք Հայաստանէն խուժք խուժք օտար երկիրներ փախչող Հայկազունք զանազան փորձանաց հանդիպեցան: Եւ վերջապէս իւրեանց ազգութիւնը բոլորովին կամ ըստ մասին կորսընելով թշուառացան ու փճացան: Հայաստանի աւերակացը ներքեւ թաղուած Հայերն գոնէ այս միսիթարութիւնս ունէին (եթէ կարող եմք միսիթարութիւն ասել) որ իւրեանց վերայ փլած հողն ու աւաղը իւրեանց ցանկալի եւ պատուական նախահարց արիւնտլն ու արտասուօքը շարուած էր. այն թողումք. ո՞ գիտէ, թերեւս իւրեանց վերջին շունչը Հայաստանի պայծառ եւ կենդանարար օգոյն մէջ փչելու ժամանակ յոյս մի եւս ունէին՝ թէ ինչպէս իւրեանց անմահական հոգւոյն աչքը յերանաւէտ կեանս պիտի բացուի: այսպէս եւս իւրեանց մարմինը այն քաջարեք երկրէն վերտալն պիտի ծլի ծաղկի: Եւ այն աւերակները դարձեալ պիտի կանգնին: Իսկ Հայաստանէն դուրս օտար եւ այլալեզու երկիրներ ցրուողները, ո՞հ, այն միսիթարութենէն եւս զուրկ էին: Արեան ար-

տասուօք իւրեանց հայրենի քաղաքներէն ու գիւղերէն ելնելու ժամանակ՝ «Տեառն է երկիր լրիւ իւրով» ասելով կմխիթարէին մէկ զմէկ. «ո՛ւր այլ եր-
«թամք՝ Հայ եմք՝ սիրելիք, կասէին ի-
«բարու, եւ ամեն տեղ ամէն ժամա-
«նակ Հայ մնալն մեր ձեռքն է: Չբա-
«ժանուիմք յիրերաց, չխառնուիմք օ-
«տարաց հետ: չկորսընեմք մեր լոյս
«հաւատը, չթողումք մեր նախնեաց
«պերճախօս լեզուն, չհետեւիմք օտար
«ազգաց անպատշաճ սովորութիւն-
«ներուն եւ ամեն տեղ մեղ համար
«Հայաստան կը գառնայ»: Այս ասելով քահանայք եւ ժողովուրդք՝ ամէն բանէ առաջ կժողովէին խաչերն ու աւետարանները եւ եկեղեցական ուրիշ սպասները. եւ մինչեւ եկեղեցեաց դռներն ու խաչքարերն իւրեանց հետ կտանէին՝ իրրեւ իւրեանց ազգութեանը սրբազան պահպանակներ. ձեռագիր մատեանները իւրեանց գիրկն առած կերթային իրրեւ իւրեանց նախնեաց սիրտը, հոգին եւ լեզուն, նոցա խօսքերովը կմխիթարուէին իւրեանց նեղութեանցը մէջ: Տեղափոխիկ թռչնոց բազմութեան նման՝ երամ՝ երամ՝ ելան գրնացին Տաճկաստան, Պարսկաստան, Վրաստան, Թաթարստան, Ռուսաստան, Ահհաստան, Մաճառստան, Մոլտաւիա, Իտալիա, Հոլանտա, եւ մինչեւ ի Հընդկաստան. այլ աւա՞ղ, օրբոյն եղիշէի ասածին պէս, շատ ձմեռներ անցան, շատ գարուններ եկան, շատ ծիծառներ, կռուակներ դարձան նորէն ի Հայաստան, բայց Հայաստանի նմոզէզ զաւակներն այլ եւս այնտեղ չերեւցան:

Արդեօք գոնէ իւրեանց գնացած տեղերն մնացին. արդեօք յիրաւի այն տեղերն մի մի փոքրիկ Հայաստաններ գարձուցին. արդեօք իւրեանց հայրենի գաւանանքն եւ լեզուն այնակերն եւս պահեցին: — Ո՛հ, գնա խօսէ հեռերն, ո՛վ հայրենատէր ոգի . . . բայց՝ եթէ Տաճկաստան գնաս, հարցմունքդ ստածկերէն արա քո Հայագգի եզրարցդ՝ որ կարենաս պատասխան ընդունել. եթէ Ռուսաստան, ռուսերէն. եթէ Ահհաստան, Ահհերէն. եթէ Հնդկաստան, Անգղիարէն. եթէ Մորաւիա, Աւրաստան. եթէ Մաճառաստան, մաճառերէն . . . : Իսկ եթէ դուն նոցա լեզուները չես հասկանար, դարձիր տրտում տըխուր՝ նոյն երկիրներուն հին եւ հոյակապ եկեղեցեաց գաւիթներուն մէջ՝ ոտքիդ տակը շարուած մարմարինէ տապաններուն հարցուր, նոցա լեզուն անշուշտ կհասկանաս. վասն զի Հայերէն է. ԱՅՍ Է ՏՕՊԱՆ, ՀԱՆԳՍՏԵՆԵՆ ՊԱՐՈՆ, (այս անուն) . . . :

Բայց ի՞նչ է պատճառն որ այս Հայ գաղթականներն իւրեանց ազգութիւնը կորուսել են: Միթէ միայն օտար ազգաց հեռ կամաւորացէս եւ բնական կերպով բարեկամանանքն եւ նոցա յարիւն: Այլ այլ գլխաւոր պատճառ է այս բանիս, մանաւանդ Ահհաստանի ու Մաճառաստանի մէջ — ուր Հայոց ազգութիւնը աւելի կորուսած է — իւրեանց մայրենի գաւանանքէն ետ կենալն ու կախիկ դառնալն: Ապացոյց, ահա նոյն իսկ Ահհաստանի Հայոցմէ: Միայն Սուլաւայ քաղաքին Հայերը իւրեանց ազգութիւնն անկորուստ պահել են, վասն

զի լուսաւորչական մնացել են. իսկ ուրիշները առհասարակ կաթուղի, ուստի եւ ազգակորոյս եղել են:

Այս բանս ազգասէր եւ ողջամիտ մարդու համար շատ ցաւալի խեղճութիւն լինելուն տարակոյս չկայ. բայց թերեւս նորա ցաւը պակաս լինէր՝ եթէ մտածէր՝ թէ « ուրիշի հաւատքին խառնուել պէտք չէ. մերայինք եւս կաթուղի ուղել են լինել, եղել են »: Եկ տես որ այնպէս չէ, այլ Ահհաստանի Հայերն մեծամեծ եւ դառն հալածանօք եղել են կաթուղի՝ երկու հարիւր յիսուն տարի առաջ: Մաճառաստանի եւ ուրիշ տեղերու Հայերէն եւս շատ մարդիկ նոցա օրինակին հետեւելով՝ կորուսել են ազգին համար: Եւ թէ ինչպէս, համառօտ պատմեմք:

Բ.

Ատուած իւր սղորմութիւնը ամբողջ ազգի մի վերայ տարածած ժամանակները՝ կհանէ նորա մէջ աշխարհաշէն եւ առաքելաշնորհ մարդիկ ինչպէս մեր մէջ Սահակներ, Մեսրոպներ, Աարդաններ, Աահաններ, Ներսէսներ, Խորենացիներ, Աամբրոնացիներ, որ ազգին հոգին կարթընցնեն ու կնորոգեն: Նոյնպէս իւր արդար բարկութեան ժամանակներն աշխարհակործան ու վնասակար մարդկանց ձեռքը կը մասնէ ազգը կամ ազգին մի մասը, ինչպէս եղած են Մերութաններ, Աասակներ, Պաղոնցներ, Բարսեղներ, Քոնեցիներ, Ապարանցիներ . . . :

Շատ կսխալի այն մարդն որ անկողմնասէր հոգւով կուզէ կարգալ ու հաս-

կանալ որ եւ իցէ պատմութիւն, եթէ առաջուց գրած լինի միտքը թէ ազգիս մէջ այնպիսի առեւի յիշատակ ձգող մարդկանց ամենուն եւս զխտաւորութիւնը զուրկ եւ հեռու էր յամենայն արդասիրութենէ, եւ թէ նոքա անհոգի անպարտաւոր ազգին վնասը կուզէին՝ երբ օտար ազգաց ձեռքը կմտանէին զինքը, երբ լաւերուն մխարանութենէն կըրժնուէին ու չարերուն գլուխ կը կենային, ինչպէս Վասակ Արւնի, երբ իւրեանց թագաւորէն գլուխ կըրժնէին եւ օտար զօրքով իւրեանց հայրենեացը վերայ կը վազէին, ինչպէս Մերուժան Արծրունի, երբ ազգին ուղիղ հաւատքին մէջ հարիւրաւոր մուրումններ գտած կկարծէին, ինչպէս Ներսէս Պաղանց՝ չեպիսկսուսն Արմեայ, երբ ազգիս Հայոց թշնամի հանգիստանալն իւրեանց համար դիւական պարծանք կհամարէին, ինչպէս Վեհարսեղը, երբ օտարաց նաեւ վատ բաներն իւրեանց ազգին լաւ յատկութիւններէն անգամ վեր կըրժնէին, ինչպէս Քանեցին եւ Ապարանցին եւ ուրիշներ: Եւ սակայն, եթէ ճշմարիտ է այն առածն որ դպրոցական փիլիսոփայութեան մէջ իբրեւ կանոն ընդունուած է, այս ինքն թէ «բարին առեալ լինի յամբողջ պատճառէ», իսկ չարն յոր եւ իցէ պակասութենէ», հարկ կը լինի խոստովանիլ թէ վերոյիշեալ փատանուն անձինքը որքան եւս ջանացուի անմեղադիր անել՝ ըստ իմիք գովելի զխտաւորութիւններ ընծայելով նոցա, — որպէս թէ ոչ միայն իւրեանց անձնական շահուն եւ սնտախ փառամոլութեանը համար ձեռք զարկել են այն-

պիտի ազգալինաս գործոց, այլ եւ ազգին քաղաքական կամ կրօնական օգուտ մի անելու մտքով, — սակայն անաչառ պատմութեան առաջը ոչ երբէք կրնան արգարանալ, եւ նոցա յաջորդներն եւ ազգին ապագայ սերունդները միշտ իրաւունք պիտի ունենան զզուանօք եւ արհամարհանօք բերան առնելու այնպիսի ազգակործան անձանց անուններն:

Ահա այս վերջիններուս կարգը անցած է իւր անարժան գործերովը Լեհաստանի Իլլիով քաղաքին առաջնորդը Նիկոլ, որ եւ կասուի Նիկոլայ, եւ ըստ Լեհացոց հնչմանը՝ Միլոշայ - Թօրստեկ: Բայց մեք սորա գործոց պատմութիւնն անելէն առաջ՝ Լեհաստանի Հայոց ծագումը պատմեմք համառօտիւ:

(Երոյնիւնիւնն յարմարէն):

Գ. Ա. Ա.

Շ Ն Ո Ր Հ Ա Ի Ո Ր

ԺՆՈՐՆԳ ԵՒ ՄԿՐՏՈՒԹԻՒՆ ԲԲՍՏՈՍԻՒ

- Մի ճառացի մի եւս լար,
- Կոյս դու, զուր Սիօնի,
- Մոռս միայն դուռն քո,
- Եւ զղիւրկ սուրբ մայրենի,
- Տուր աւետիս աշխարհի,
- Ձի ի բէն անա ծնանի
- Ի դրախտ կենաց աւետաց
- Փրկիչ մեղաց աշխարհի:
- Մի երկնայի, շնորհայի
- Հարսդ վերին փեսայի,
- Օրհնեալ ես դու ի կանայս
- Օրհնեալ պտուղդ արգանդի: